

ՀՏԴ 908 (479.243)

Մշակութաբանություն

Սվետլանա ՊՈՂՈՍՅԱՆ

պ. գ. թ.

ՀԱԻ-ՀԱԹ

E-mail: sv_ethnomuseum@yahoo.com

ԱՐՑԱԽԻ ԿԱՆԱՆՑ ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ
ՏԱՐԱԶԻ ԳԵՂԱԶԱՐԴՄԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Արցախի և Մյունիքի տարագր միակն էր հայկական բազմախումբ տարագրի համակարգում, որ պահպանվել էր մինչև 20-րդ դարավերջ: Այն ձևավորվել և հարատևել է այնպիսի էթնիկ միջավայրում, որտեղ չի եղել մշակութային ժառանգորդման խզում՝ հանգամանք, որը նպաստել է ախանդության տարագրի պահպանմանը: Արցախյան տարագրի գեղագիտական համակարգում ակնհայտ են նաև էթնիկ ընդհանրության գեղագիտական ճաշակի առանձնահատկություններ:

Արցախի ախանդական տարագրի համակարգում ասեղնագործությանը և ժանյակե երիզներով հարդարվել են կանանց հագուստի և գլխի հարդարանքի որոշ մասեր՝ ներքնագգեստի եզրերը և կրծքամասը, գլխաշոր թոռը, ճակատակարը և քունքամասի եռանկյունաձև զարդը: Գեղագարդվել են նաև ազանեղիքի մասերը՝ գուլպան և ոտնամանը: Այս տարագրի մասերում հագուստի ասեղնագործ բանվածքները փոխարինվել են ժանեկանման արծաթյա կախիկներով և զարդերով: Կանանց զգեստի թևքերը և թևաբերանը հարդարվել են արծաթե զարդերով, որոնց տեղաբաշխվածությունից երևում է, որ դրանք ամրացվել են այնպիսի տեղերում, ուր մարմինն առավել խոցելի էր: Մյունիք-արցախյան զարդահամալիրում գործածվել են զուգայթեղ, հատիկաշար եղանակով արված ծոծրակի հատվածում գլխաշորին ամրացվող արծաթե խաչաձև կեռագարդերը, որոնք իբրև տոտեմիատական հնամենի հավատալիքների դրսևորում, պաշտվող թռչնի ճանկերով պաշտպանել են կրողին հնարավոր չար, վնասաբեր ուժերից: Ուշագրավ զուգահեռներ կան պոնիք-արցախյան կեռագարդերի և վասպուրականյան կտավե եռանկյունաձև գլխաշորի ունեցած նշանակության, իմաստի մեջ. երկու դեպքում էլ դրանք միտված են պահպանելու կրողին ծոծրակի հատվածում:

Բանալի բառեր ասեղնագործություն, ժանյակ, ժանյակե գլխաշոր-թոռ, տուտկապ, գուլպա, գեղագիտական ճաշակ, արծաթյա զարդեր:

С.Г. Погосян**ОСОБЕННОСТИ ОРНАМЕНТА ТРАДИЦИОННОГО
ЖЕНСКОГО КОСТЮМА АРЦАХА**

Традиционный костюм Арцаха и Сюника был единственным в системе многообразного армянского национального костюма, который сохранился до конца 20-го века. Он сформировался и сохранился в такой этнической среде, где не было разрыва культурного наследия: обстоятельство, которое способствовало сохранению традиционного костюма. В системе декорирования арцахского национального костюма очевидны особенности эстетического вкуса этой этнической общности. В системе традиционного костюма Арцаха вышивкой и кружевными лентами были окаймлены некоторые части женской одежды и головного убора: края и грудь нижнего белья, головной убор-тор, налобные и височные (треугольные) украшения. Были также украшены детали обуви- носки и туфли. В этой группе традиционного костюма вышивки одежды были заменены кружевообразными серебряными подвесками и украшениями. Края рукавов и рукава женской одежды были украшены серебряными деталями, по расположению которых видно, что они были закреплены в тех местах, где тело было наиболее уязвимым. В Сюник-арцахском комплексе украшения были использованы серебряные крестообразные крючки, прикрепленные к головному убору на затылочной части. Они были проявлением тотемистических древних верований: когтями почитаемой птицы защищали владельца от возможных злых и вредных сил. Есть примечательные параллели в значениях сюник-арцахских крючков и треугольного головного убора васпуракана: в обоих случаях они защищают затылочную часть владельца.

Ключевые слова: вышивка, кружево, кружевной головной убор-тор, узелок (туткан), носки, нижнее белье, верхняя одежда, эстетический вкус, серебряные украшения.

S.H. Poghosyan**FEATURES OF TRADITIONAL COSTUME DECORATION OF
ARTSAKH WOMEN**

The national costume of Artsakh and Syunik was the only one in the Armenian multi-group costume system that was preserved until the end of the 20th century. It was formed and survived in such an ethnic environment where there was no rupture of cultural heritage - a circumstance, which contributed to the preservation of traditional costumes. The peculiarities of aesthetic taste of the ethnic community are obvious in the system of Artsakh costume decoration.

In the system of traditional costume of Artsakh some parts of the women's clothes and headdress- the edges of underwear and chest, the headscarf, the forehead adornment and the triangular temple pendant were decorated with embroidery and lace ribbons. Parts of footwear - shoes and socks were also decorated.

In this costume group, the embroidered cuts of the clothes were replaced with silver pendants and adornments. The sleeves of the women's dress

were adorned with silver ornaments, the placement of which showed that they were attached to the most vulnerable parts of the body.

In the jewelry set of Syunik-Artsakh, silver cruciform ornaments attached to a scarf in the nape part, were made in the form of a beaded necklace, which, ostensibly outside the totemistic beliefs, protected the wearer from possible evil, harmful forces with the claws of the worshiped bird.

There are remarkable parallels in the meaning and significance of Vaspurakan canvas triangular scarf and Syunik-Artsakh adornments. In both cases they are meant to protect the nape of the wearer.

Key words: Embroidery, lace, lace scarf, bundle (tutkap), socks, underwear, outerwear, aesthetic taste, silver movable and fixed jewelry.

Արցախը՝ Լեռնային Ղարաբաղը, էթնիկական և մշակութային առումով մտնում է Հայաստանի Արցախ-Ուտիքի պատմագագադրական մարզի մեջ: Մշակութային համակարգով՝ մարզի բնակչությունը, տեղական որոշ առանձնահատկություններով հանդերձ, կրում է հայոց ազգին բնորոշ մշակութային հատկանիշներ և ընդհանրություններ: Արցախի բնիկ բնակչությունը՝ արցախցիները, ի տարբերություն ուշ միջնադարում միջինասիական տափաստաններից այստեղ ներխուժած թուրք-թաթարական վաչկատուն ցեղերի, բազում դարեր ի վեր, ընդհուպ մինչև մեր օրերը, վարել են հայ էթնոսին հատուկ կենցաղ և տնտեսություն:

Արցախի ավանդական տարազը շատ կարևոր էթնիկ ինքնության ցուցիչ և մշակութային ինքնատիպ տարր է:¹ Այն ընդգրկվում է Սյունիք-արցախյան տարազախմբի մեջ և ունի տարածման մեծ արեալ: Ըստ ազգագրական նյութերի՝ 19-րդ դարում Արցախում կենցաղավարել է տեղական ավանդության տարազը, իսկ 19-րդ դարի վերջից կենցաղ է մտել երկրորդ՝ քաղաքային համալիրը, որը ձևավորվել էր թիֆլիսահայերի տարազի ազդեցությամբ:² Արցախի տղամարդու տարազը՝ նյութի ընտրության, գունային համակարգի, գլխի հարդարանքի ձևվածքի, հագուստի առանձին տարրերը կրելու եղանակի տեղական առանձնահատկություններով հանդերձ, բնութագրվում է արևելահայկական, ավելին՝ համակովկասյան գծերով: Այն, կապված կրողի՝ տղամարդու տնտեսական, սոցիալական և ընտանական համեմատաբար ազատ

¹ Պողոսյան Ս., Արցախի տարազը և նրա էվոլյուցիան, ԿԼԱ, 1988, 5-6, էջ 37-44; Պողոսյան Ս., Արցախի ավանդության տարազը (19-րդ դ. վերջ-20-րդ.), Արցախ, հայ ժողովրդական մշակույթի հետազոտման հարցեր, Երևան, 1992, էջ 32-33:

² Պողոսյան Ս., Ստեփանյան Ա., Սյունիք-Արցախի տարազը հայոց ավանդական տարազախմբի համակարգում /Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության անցյալը, ներկան և ապագան, Միջազգային գիտաժողովի զեկ. հիմնադրույթներ, Երևան, 2007, էջ 417-425:

կարգավիճակի հետ, 20-րդ դարասկզբին աստիճանաբար դուրս է եկել գործածությունից¹:

Լեռնային Հայաստանի՝ Ջանգեզուրի, Միսիանի, Գորիսի, Կապանի շրջաններն ու Արցախը ընդգրկված են Սյունիք-Արցախի տարազախմբում: Ըստ հիշատակությունների ասեղնագործությունը բավական զարգացած է եղել Սյունիքի և Արցախի դեկորատիվ-կիրառական արվեստում: Դրանով հանդերձ կանանց հագուստը հարուստ չէր ասեղնագործ բանվածքներով: Ասեղնագործվել է վարտիքի եզրը՝ փողքակապը, շապիկի կուրծքը, ոսկերելով ասեղնագործվել են գլխի թագը, ձակատակապը: Շքեղ ու ճաշակով ասեղնագործվել են սրբիչները, վարագույրները, սփռոցները՝ բազմատեսակ զարդանկարներով: Սյունիք-Արցախում տարածված են եղել հնուց եկող *վերադիր* կոչվող կարերը, որոնցով հարդարվել են կենցաղային նշանակության առարկաները՝ բռնիչներ, սանրամաններ, ձիու ծածկոցներ, տուսկապ-բոխչաներ: Հաճախ *տուսկապ* կոչվող բոխչաները կարվել են խճանկարային ասեղնագործությամբ՝ տարբեր գույնի կտորներից կազմված նախշերով: Տարածված են եղել կենաց ծառի, Տ տառաձևի, զանազան խաչաձևերի զարդանկարները: Մինչև 20-րդ դարի առաջին քառորդը դեռևս գոյություն ունեին գունավոր թելերից գործված ցանցաձև գդալամանները, որոնց հյուսվածքի հատման կետերը ասեղնագործվում էին:

Արցախի ժողովրդական արվեստում առանձնահատուկ տարածում գտած ասեղնագործությունն աչքի է ընկել կարատեսակներով և զարդանկարներով և նյութով՝ ասվեղեն, կտավ, մետաքս, բամբակ, տարբեր թելերով՝ բրդյա, վուշյա, բամբակյա, մետաքսյա, արծաթյա, ոսկերել, փայլուն, մետաղյա ժապավեն, ոսկյա և արծաթյա կլոր և տափակ քուղ, ուլունքով և մարգարտով: Ասեղնագործությունը որոշակի նմանություններ ուներ ոսկերչության, արծաթագործության հետ մանրարուք, թելքաշ եղանակներով:

Ուշագրավ էին արցախյան անշարժ՝ հագուստին ամրացված և շարժական զարդերի համալիրները: Արցախի ոսկերիչներն աշխատել են Շուշիում, Թաղերում, Հաղրութում, Ճարտարում, Գետաշենում և այլն: Ոսկերչությունն առավելապես զարգացած էր Շուշիում, որը կարևոր առևտրական կենտրոն էր: Հայկական մշակութային կենտրոն Շուշիում ոսկերչությամբ և արծաթագործությամբ գերազանցապես զբաղվել են հայ վարպետները. 173 վարպետներից 142-ը հայեր էին: Շուշեցի վարպետները, համահայկական ավանդույթները և գծերը պահպանելով հանդերձ, տիրապետել են նաև արծնակիտման եղանակին: Նրանք միաժամանակ պատվերներ ստացել են դրսից, որոնց արտադրանքը սպառվել է նաև

¹ **Погосян С. Г.**, *Восточноармянский мужской костюм в общекавказском комплексе традиционной одежды* // Археология, этнография и фольклористика Кавказа, Материалы международной конференции, Ереван, 17-18 ноября, 2003, Первопрестольный Святой Эчмиадзин, с. 227-231.

անդրկովկասյան քաղաքներում¹: Շուշեցի վարպետները քանիցս մասնակցել են Անդրկովկասում, Պետերբուրգում, Լոնդոնում, Փարիզում և այլ վայրերում տեղի ունեցած միջազգային ցուցահանդեսների և արժանացել մրցանակների:

Ուշագրավ է, որ հնում կար նաև վերադիր ասեղնագործություն: Անցյալում մետաղյա-ոսկյա, բրոնզյա զարդանախշերը կարվել են հագուստին: Մետաղյա զարդերը ծակոտիներ կամ հետևի կողմից կանթ են ունեցել և կենդանական ջղերով, ամուր թելերով ամրացվել են կտորին:

Շատ մեծ տարածում են ունեցել տուտկապերը՝ բոխչաները: Դրանք տարբեր չափերի են եղել, և դրանց մեջ պահել են գլխի հարդարանքի մասեր, տոնական հագուստ, զարդեր, գուլպաներ և այլն: Քառանկյուն կտորը սովորաբար աստառով էր և ասեղնագործվել է երեսի կողմից: Քառակուսի կտրված կտորը/2x 2սմ / երկու անգամ ծավել է և եռանկյունու նման եռանկյուններով շերտ կազմել, որը կարվել է երեսի և աստառի մեջ: Եռանկյունիների շերտը ամուր է պահել տուտկապի եզրերը և գեղեցկացրել այն: Տուտկապի չորս ծայրերը վրա են բերել ծրարածև և ամրացրել քորոցով կամ կապիչներով: Զարդանկարները ոճավորված բուսանախշեր են, գործվել են գունավոր մետաքսաթելերով, հաճախ՝ ոսկեթելով: Տուտկապերը մեծ դեր ունեին օժիտի մեջ: Եղել են նաև անձեռոցիկներ, ձեռքի թաշկինակներ, գլխի ծածկոցներ:

Աղջիկները, հարսները ասեղնագործել են ուսաշորերը, խցանները, տղամարդկանց ոտքի փաթաթանները: Ուշագրավ է նորահարսի օժիտը, որտեղ տեղ էին գտնում աղջկա կողմից պատրաստված շապիկներ, ուսնոցներ, թաշկինակներ, գոտիներ, ինչպես նաև կենցաղային իրեր՝ սրբիչներ, սփռոցներ և անձեռոցիկներ, բարձի երեսներ և ծածկոցներ, վարագույրներ, վերմակի երեսներ և պատի զարդեր, գորգեր, քիսաներ դրամի և ծխախոտի, ժամացույցի բուն, ասեղաման և սանրաման, սրբիչի կախիկներ և այլն:

Արցախի և Սյունիքի կնոջ տարազը շատ հարուստ չէ ասեղնագործությամբ: Նախշազարդվել են վարտիքի եզրերը, զգեստի կրծքամասը²: Սյունիքի և Արցախի տարազը հայկական տարազի համակարգում առանձնանում է խիստ և զուսպ ոճով: Ստեփան Լիսիցյանը նշել է, որ այն խույս է տալիս ասեղնագործ զարդանախշերից, որոնցով այդչափ պարծենում էին առավելապես Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան կողմերում բնակվող հայերը³: Կանաչ-կապույտ բրդե և բամբակե թելերով պարզ երկրաչափական զարդանախշերով ասեղնագործվում էր կանանց և տղամարդու շապիկի օձիքն ու կրծքի բացվածքը: Սյունիք-արցախյան կանանց վերնագգեստ-արխալուտի եզրերը հարդարվել են բուսական զարդանախշի նեղ ժապավենով: Բուսական զարդամոտիվներ արել

¹ *Մարգարյան Հ.*, *Արցախի ոսկերչական արվեստը 19-20-րդ դարի սկզբին*, Արցախ, Հայ ժողովրդական մշակույթի հետազոտման հարցեր, Երևան, 1992, էջ 19-20:

² *Դավթյան Ս.*, *Բանբեր Մատենադարանի, Հայկական ասեղնագործության մի հին նմուշ*, Երևան, 1956, №3, էջ 9:

³ *Ստ. Լիսիցյան*, *Զանգեզուրի հայերը*, էջ 116:

են կանանց թագ-ճակատնոցներին, վարտիքների փողքերին: Տոնական հագուստի եզրերն ու քղանցքը հարդարվել են նաև արծաթաթել-մետաքսաթել երկշար բուսական ժապավենով: Կարմիր, կապույտ և սպիտակ թելերով բուսական զարդամոտիվներ են ասեղնագործել կանանց գլխի հարդարանքի մաս կազմող եռանկյունաձև ականջուկներին: Թոչնաբուսական զարդամոտիվներով հարդարել են կանանց թագ-ճակատակալները, տոնական վարտիքների փողքերը: Կանայք նման նախշազարդ ներքնաշորեր կրել են Շուշիում, Նուխիում, Շամախիում, Գանձակում, Նախիջանում, ինչպես նաև Երևանում, Թիֆլիսում և Բաքվում: Ս. Դավթյանը ակնհայտ նմանություններ է տեսել Սյունիքի և լեռնային Հայաստանի այլ շրջանների՝ Շամշադինի, Իջևանի, Դիլիջանի և Գուգարքի ասեղնագործության մեջ¹: Ասեղնագործվել են նաև չմուշկ-ոտնամանները ոսկեթելով և արծաթաթել բուսանախշով, ականդենի օգտագործմամբ: Շամախու, Նուխու, Գանձակի հայ կանայք կրել են կարճ վերնագգեստներ՝ ոսկեթել բուսանախշերով հարուստ ասեղնագործությամբ, որն արվել է հագուստի եզրագծերին:

Արցախի ավանդական տարազի համակարգում ասեղնագործվել են ճակատկապը/ ճակատնոցը, ականջուկ-հարսնանոցը, հագուստի կուրծքը: Այս տարազախմբում հագուստի վրայի ասեղնագործ մասերը փոխարինվել են ժանեկանման արծաթյա կախիկներով և զարդերով: Այս տարազում կանանց զգեստի թևքերը և թևաբերանը հարդարվել են արծաթե բոժոժների շարանով, շեղանկյունաձև, տափակ ու սնամեջ կախիկներով, որոնց տեղաբաշխվածությունից երևում է, որ դրանք ամրացվել են այնպիսի տեղերում, ուր մարմինն առավել խոցելի էր: Կնոջ գլխի զարդահամալիրում առատ են կիսալուսնաձև, եռանկյունաձև զարդակախիկները, որոնք հիմնականում արծաթյա են և խորհրդանշել են կին-լուսին կապը: Գլխազարդերից օգտագործել են արծաթյա կեռազարդը, երեսնոցը և ճակատի դրամաշարը: Այս զարդահամալիրում գործածվել են զուգաթել, հատիկաշար եղանակով արված ծոծրակի հատվածում գլխաշորին ամրացվող արծաթե խաչաձև կեռազարդերը, որոնք իբրև տոտեմիստական հնամենի հավատալիքների դրսևորում, պաշտվող թոչնի ճանկերով պաշտպանել են կրողին հնարավոր չար, վնասաբեր ուժերից: Ուշագրավ զուգահեռներ կան Սյունիք-արցախյան կեռազարդերի և վասպուրականյան կտավե եռանկյունաձև գլխաշորի ունեցած նշանակության, իմաստի մեջ. երկու դեպքում էլ դրանք միտված են պահպանելու կրողին ծոծրակի հատվածում: Քունքակախիկների դեր են ունեցել ոսկե, արծաթե գնդաձև ու սնամեջ կախիկների շարան- բոժոժները, որոնք ամրացվել են եռանկյունաձև ականջակալի վրա: Կանանց առանձնահատուկ զարդերից են արծաթե, ոսկե դրամներով ճակատնոցները՝ կարմիր, կանաչ թավշյա

¹ Դավթյան Ս., Հայկական ասեղնագործություն, Երևան, 1972, էջ 24:

ժապավենների վրա շարված և գույգ թռչնի և կենաց ծառի հորինվածքով ճակատակալ-թագերը:

Ոսկյա և արծաթյա գոտին և մատանիները տղամարդու կարևոր զարդերն էին: Գոտի-կամարը տղամարդկության և արժանապատվության խորհրդանիշ էր: Այն կրվել է գոտկատեղում և ամրացվել հատուկ ճարմանդի միջոցով, միանալով հենց պորտի վրա, որը մարմնի կենտրոնն էր, սերնդի հիմքը և մարդու ձևավորման սկիզբը: Գեղեցկացնելով մարդուն, ավելի ակնահաճո դարձնելով նրան, շեշտելով սեռատարիքային կարգավիճակը՝ զարդերը միաժամանակ միտում են ունեցել պահպանել կրողի առողջությունը, հիվանդանալու դեպքում՝ բուժել նրան:

Գուլպաները Զանգեզուրում և Արցախում հարդարվել են կեռագարդերով և S-աձև զարդանկարներով: Արցախի կանանց գուլպաները կարճաճիտք էին լայն շերտ տախտակով և նեղ գծանախշերով: Թաթի տակ և երեսին գործել են սպիտակ քառանկյուն նախշ՝ նախշազարդ շրջանակով: Լինում էր տարբերակ, երբ երեսի կողմից գործվել են կտուց կտցի երկու թռչնակ և ծաղկանախշեր: Գուլպայի երեսի նախշը ստորինից անջատելու համար կատարվել է ասեղնագործ ճյուղակար: Գուլպայի երեսին չորս կողմը նախշազարդ շրջանակ է արվել: Երբեմն կրնկամասը և թաթամասերը հարդարվել են թռչնանախշերով, իսկ շրջանակը զարդարվել է հավերժանախշով: Գուլպայի վերնամասը հարդարվել է շեղ և ոլորուն նախշերով: Թաթի ծաղկանախշը եզրագործվել է ասեղնակարով: Կար նաև տարբերակ, երբ սպիտակ շրջանակի փոխարեն գործել են հյուսեր, իսկ թռչնանախշերը ասեղնագործվել են ծաղկանախշերով: Նման շաթալ կոչված գուլպաները գործվել են շյուղերով և հելունով: Եղել են բրդյա, բամբակի թելերից, այծի մազից, մետաքսաթելից (շերամի թելից)՝ *կազի գուլպա* անվամբ: Արցախում երկարաճիտ գուլպաներ կրել են տղամարդիկ, իսկ կարճաճիտքովը՝ միայն կանայք: Կիրառված նախշանկարները հայտնի էին *շեյթան, շաթալ, ծտեր, իրեքպտանե, օխտըպտանե* անուններով: Գուլպա գործել են նստած, կանգնած, հանդ գնալիս, զրուցելիս և այլն:

Արցախի տարագում հանդիպող կարմիր-կանաչ ոլորուն թելերից նարտոր խորհրդանշել է հարսնացուին՝ թագուհուն, և փեսացուին՝ թագավորին, ըստ որում, կարմիրը կինն էր, իբրև սաղմը կրող, կանաչը՝ տղամարդը՝ որպես սերնդաշարունակությունը ապահովող: Գանձակում նարտոի ձևով կանաչ-կարմիր-սպիտակ ոլորուն թելն ամրացրել են թագավորի գլխարկին: Կանաչ-կարմիրը շատ ցայտուն դրսևորում ունի Արցախի կնոջ տարագում: Կանաչը, բնության, բուսականության գույնը լինելով, բույսի և հավերժ երիտասարդության խորհրդանիշն է: Կանաչ-կարմիրը գերակշռել է հարսանեկան արարողության և օծիտի համար գործված գուլպաների, հագուստի մասերի զարդանախշերում, գունային լուծումներում և համադրություններում: Կարմիր-սպիտակը ևս իզականի և արականի միությունն է, որտեղ կարմիրը արյան, կնոջ գունային նշանակումն է, իսկ

սպիտակը՝ արական սերմի: Ոլորուն կարմիր-կանաչ, կարմիր-սպիտակ թելերը խորհրդանշել են իգականի և արականի միախառնումը, որպես միավորման խորհրդանիշ ու նոր կյանքի սկիզբ: Առարկայի զարդանախշումը հատուկ իմաստ ուներ, իսկ զարդանախշ առարկան առանձնահատուկ նշանակություն էր ձեռքբերում: Զարդանախշումը առարկային և՛ գեղագիտական, և՛ պաշտպանական նշանակություն տալու միտում է ունեցել: Կիրառական, գործնական հարթությունից այն տեղափոխվել է նշանային համակարգ՝ ձեռքբերելով սեմանտիկ հատկություն և իմաստ:

Շուշի քաղաքում օգտագործված մետաքսյա կանաչ կտորից զգեստն ուներ կրկնակի թևքեր, որոնցից երկուսը զարդաթևքեր էին, երկար, սրածայր և մինչև անութները ճեղքով: Իրական թևքերը կարմիր գույնի մետաքսյա ծաղկազարդ կտորից էին, որոնք ամրացվել են ուսագլխին՝ դեկորատիվ թևքի տակից, աստառին: Թևքաբերանները հարդարվել են սուրմայով կազմված եռանկյունների թեք շարանով: Վերնագգեստի եզրերը, բացի կարմիր գույնի կտորից երիզի, հարդարվել են սև գույնի թավշյա ժապավենով, որի վրա ոսկեթելով ասեղնագործել են բուսանախշեր կամ երկրաչափական զարդանկարներ՝ լիցք հարթակար եղանակով: Թավշյա ժապավենը եզրապատել են կարմիր, կանաչ, սպիտակ մետաքսյա թելերով հյուսած տրեզով: Երբեմն այդ տրեզի վրա ասեղնագործել են վերնագգեստը կրողի անուն-ազգանվան սկզբնատառերը: Մինչև վերնագգեստի քղանցքը հասնող դեկորատիվ թևքերը հարդարվել են արծաթյա գնդաձև զարդերով: Տաք վերնագգեստ քուրքի եզրերը հարդարել են կանաչ գույնի, մետաքսյա երկտակ ծալած, շեղ ու նեղ կտորի շերտով և մորթով: Անութատակերի ճեղքերը հարդարվել են դարձյալ կանաչ գույնի կտորի երիզով: Վարտիքի նեղ փողաբերանին կարվել է սև գույնի մահուռյա կամ թավշյա կամ էլ մետաքսյա կտոր/ փղկաքող: Դրա վերնի եզրին կարվել է վերադիր ասեղնագործ ժանյակ, որը երևում էր վրայի շապկի տակից:

Շուշի քաղաքում, 1895 թվականի պաշտոնական տվյալներով, կար մեկ մետաքս մանող և մեկ մետաքս ոլորող գործարան՝ համապատասխանաբար 80 և 90 բանվորներով, իսկ Շուշու գավառում կար ընդհանուր 12 մետաքսի գործարան՝ 720 բանվորական ուժով: Մեկ այլ տվյալով՝ գավառում հաշվվում էր 26 հիմնարկ, որից 16-ը՝ մանարան, 10-ը՝ մետաքս ոլորող: 1895 թվականին պատրաստվել է 1100 փուր մետաքս և 280 փուր ֆրիզոն: Մինչև 1883 թվականը գավառում պատրաստված թելն ուղարկվել է Մարսել, իսկ դրանից հետո մետաքսաթելը ուղարկվել է Մոսկվա, իսկ ֆրիզոնը՝ Ֆրանսիա: Շուշի քաղաքում 1895 թվականին աշխատել են 80 տղամարդ (29 բանվորով և 62 աշակերտով) և 1 կին դերձակ (մեկ բանվորով): Դերձակները կատարել են ոչ միայն մի գյուղի պատվերները, այլ նաև շրջակա գյուղերինը: Շուշի քաղաքում եղել է 4 թաղիքագործ: Աշխատել են նաև գլխարկ կարող և կոշկակար ու մաշկակար

վարպետներ. ըստ որում՝ քաղաքում նրանք բացարձակ մեծամասնություն են կազմել Շուշիի գավառի յուրաքանչյուրից երեքական վարպետի դիմաց:¹

Բամբալյա և մետաքսյա թաշկինակները կարևոր նշանակություն և լայն կիրառություն են ունեցել ամուսնական սովորույթներում և հարսանեկան արարողակարգում: Մրգերի, քաղցրավենիքի և զարդերի հետ դրանք պահանջված և ընդունված ընծաներ են համարվել: Շատ գործածական էին դրամ, ծխախոտ, մանր իրեր պահելու քսակները: Ասեղնագործվել են ասեղամանները, ասեղի բարձիկները, մկրատների, սանրերի գրպանիկները՝ բները, ժամացույցների ամանները: Քաղաքում օգտագործվել են ասեղնագործ դեկորատիվ բնակարներ, դիմանկարներ, թեմատիկ պատկերներ, նկարների շրջանակներ: Յուրաքանչյուր կին աշխատել է գեղեցիկ ձեռագործներով հարդարել իր միկրոտիեզերքը՝ տունը՝ առավել աչքի ընկնող տեղում ներկայացնելով դրանք: Շքեղ, ճոխ բանվածքները խնամքով պահպանվել և փոխանցվել են սերնդեսերունդ՝ որպես ընտանեկան մասունքներ:

Տեղական ասեղնագործությունը առանձնացվել է յուրահատուկ ոճով, կարատեսակներով, զարդանկարային կառուցվածքով: Կիրառվել են ուռուցիկ, գծային հարթակարը, շղթայակարը, վերադիր կարը, իսկ շյուղակարը, հետասեղը, կոթ ասեղը, վերադիր կարը, ուռուցիկ հարթակարը հատկապես կիրառվել են եկեղեցական վարագույր, ծածկոց, սփռոց, սրբիչներ, քսակ, ասեղաման և այլ առարկաներ ասեղնագործելիս:

Սյունիքի և Արցախի հին ասեղնագործությունները կատարվել են մետաքսաթելով, ոսկեթելով՝ մարգարիտներով և գոհարներով համադրված: Մետաղյա, թանկարժեք ճարմանդները ամրացրել են ասեղնագործ գոտիները: Թավշյա երկար գոտիները հարդարվել են մետաքսաթելով արված զարդանկարներով:

Արցախյան ժանյակի օրինակ էր Շամախիի թոռը՝ կնոջ գլխի ծածկոցը, ճաղերով գործած ցանցկեն շալը: Այն մոտ 1 մետր կամ ավելի երկարություն ուներ, նույնքան կամ փոքր-ինչ պակաս լայնությամբ: Օրիորդները կրել են ճերմակ և կարմիր, իսկ այրիները կամ տարեց կանայք՝ մուգ գույների : Թոռ գործող կինը նստել է ներքնակի վրա և դազգահը դրել իր առջև: Անընդհատ աշխատելով՝ մեկ ամսվա ընթացքում կարող էին գործել մեկ շալ : Թոռը գործելուց հետո այն եփել են օձառով²: Նման ցանցագործ երկար վարագույրներ, մեծ սփռոցներ շամախեցի վարպետուհիներին պատվիրել են

¹ *Լալայան Ե.*, *Երկեր, հ.2, Արցախ, Երևան, 1988, էջ 84-85:*

² *Թոռը գործել են միլով և կեն ասեղով: Գործ են անել դազգահ՝ եռանկյունի պրիզմա կավից, երբեմն քարից: Պրիզման դրվել է մի երեսի վրա, հակառակ կողմի ծայրերում երկու եղեգ են խրել, կես-կես արշինի չափով: Ուղղահայաց տեղադրված եղեգների մեջ թել են կապել և այդ թելին կապել թոռի ծայրը: Որքան գործել են՝ դրանք փաթաթել են եղեգներին: Ամեն տան կարելի էր տեսնել նման դազգահներ: Դավթյան Ս., Հայկական ժանյակ, Երևան, 1966, էջ 13:*

անդրկովկասյան քաղաքների՝ Բաքվի, Շուշու, Թիֆլիսի, Նուխու ունևոր դասի կանայք՝ իրենց սենյակները զարդարելու համար:

Շամախեցի կնոջ տարազի կարևոր մաս հանդիսացող գլխաշոր թոռը ցանցկեն ժանյակի հրաշալի նմուշ է: Դա հյուսել են կանայք: Շամախին հայտնի էր իր մետաքսյա կերպասներով, որը մետաքսաթելի հետ արտահանվել է Ռուսաստան: 19-րդ դարում Թառայան եղբայրների արհեստանոցում գործվել են մետաքսաթել կերպասներ, որոնք հարդարվել են բուսական բարդ նախշերով, վարդերի փնջերով:

Ժանյակը կարվել է կանանց սպիտակեղենի, տարբեր կարերով ասեղնագործված տուտկապերի, ծածկոցների եզրերին: Ասեղի ժանյակով եզրագարդվել են թաշկինակները, որոնք կարվել են հենց կտորի եզրերին: Ասեղնագործ ժանյակները գործվել են կարի հասարակ ասեղով, կոճի կամ մետաքսե բարակ թելերով, առանց կտորի, ինչպես ասում են, օդում: Ժանյակը կարվել է հանգույց-օղակով, որը կազմվում է հանգույցի արանքի թելից:

Այսպիսով, արցախյան տարազին բնորոշ է և շատ տիպական ասեղնագործության լիցք, *հարթակար վերադիր, երբեմն ոսկեթել* եղանակներով արված գեղազարդումը, կտորների խճանկարով պատրաստված մանկական պայուսակները և ուսաշորերը, բռնիչները, ոսկեթել ասեղնագործությամբ և բուսանախշերով հարդարված ռոտաման չմոշկները, ոսկեթել և մետաքսաթել ասեղնագործած վարտիքների փողքերը, ինչպես նաև տարբեր եղանակներով արված տուտկապերը: Շատ առանձնահատուկ ձևավորում ունեն կանանց կարճաճիտք սպիտակ հայելանման հատվածով, վիշապանախշերով և գունաշերտերով նախշազարդ մետաքսյա և բրդյա գուլպաները:

Այս բոլորը որոշակի ձևավորումից հետո կարելի է և հանձնարարելի է կիրառելու ժամանակակից հուշանվերային արտադրության մեջ՝ շեշտելով Արցախ-սյունիքյան մշակութային յուրահատկությունները ժողովրդական մշակույթի այս ինքնատիպ ոլորտում:

Գրականություն

1. **Դավթյան Ս.**, Հայկական ասեղնագործության մի հին նմուշ, Բանբեր Մատենադարանի, Երևան, 1956, № 3:
2. **Դավթյան Ս.**, Հայկական ժանյակ, Երևան, 1966:
3. **Դավթյան Ս.**, Հայկական ասեղնագործություն, Երևան, 1972:
4. **Դավթյան Ս.**, Դրվագներ հայկական միջնադարյան կիրառական արվեստի պատմության, Երևան, 1981:
5. **Լալայան Ե**, Երկեր ,հ.2, Արցախ.Վարանդա, Գանձակ, Երևան, 1988:
6. **Լիսիցյան Ստ.**, Չանգեզուրի հայերը, Երևան, 1963:

7. **Մարգարյան Հ.**, Արցախի ոսկերչական արվեստը 19-20-րդ դարի սկզբին, Արցախ, Հայ ժողովրդական մշակույթի հետազոտման հարցեր, Երևան, 1992, էջ 19-20:

8. **Պողոսյան Ա.**, Բալայան Մ., Արցախի պատմաերկրագիտական թանգարանի զարդերի հավաքածուն, Երևան, 2020:

9. **Պողոսյան Ս.**, Արցախի ավանդության յոթագր/19-րդ դ. վերջ-20-րդ դ./, Արցախ, Հայ ժողովրդական մշակույթի հետազոտման հարցեր, Երևան, 1992, էջ 32-33:

10. **Պողոսյան Ս.**, Հարսանեկան հագուստը Շիրակի և Ջավախքի պատմագագարական շրջաններում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1991, թիվ 3, 10 էջ:

11. **Պողոսյան Ս.**, Մանկական հագուստը Շիրակի և Ջավախքի պատմագագարական շրջաններում (XIX դ. ս.-XX դ. վ.) ԼՀԳ, 1993, թիվ էջ 78-94:

12. **Պողոսյան Ս.**, Տարազի պատմությունից. հայ-հունահռոմեական և հայ-պարթևական փոխառնություններ Հին Հայաստանի պատմության և մշակույթի հարցեր, Գիտաժողովի զեկ., Երևան, . 2001, էջ 73-79:

13. **Պողոսյան Ս.**, Հայկական տարազի համալիրները/պատմագագարական ակնարկ/ Հեղինե Փափազյան, Հայկական տարազ, Երևան, 2002, էջ 13-28:

14. **Պողոսյան Ս.**, Հայկական զարդերը որպես նշաններ , «Մովսես Խորենացի» հանդես, 2004, №2, էջ 31-36:

15. **Պողոսյան Ս.**, Մեղրու ավանդական տարազի տոնածիսական համալիրը Հայ ժողովրդական մշակույթ, XII, Երևան, 2005, էջ 120-126:

16. **Պողոսյան Ս.**, Սյունիք-Արցախի տարազը հայոց ավանդական տարազախմբի համակարգում/Լեոնային Ղարաբաղի հանրապետության անցյալը, ներկան և ապագան, Միջազգային գիտաժողովի զեկ. հիմնադրություններ, Երևան, 2006, էջ 129-132:

17. **Պողոսյան Ս.**, Հայկական զարդերը // Նայիրի Տարեգիրք Բ, «Նայիրի» հրատարակչություն, Թեհրան, 2008, էջ 471-477:

18. **Պողոսյան Ս.**, Հայկական տարազ, Նայիրի Տարեգիրք Բ, «Նայիրի» հրատարակչություն, Թեհրան, 2008, էջ 477-482:

19. **Պողոսյան Ս.**, Կովկասյան տարազով կերպարներ եվրոպական փորագրանկարներում// Ավանդականը և

արդիականը հայոց մշակույթում(Հայ ժողովրդական մշակույթ 16), 2015, էջ 111 -122:

20.**Պողոսյան Ս.**, Տարազի և զարդերի արտացոլանքը Ակսել Բակունցի երկերում, Բակունցյան ընթերցումներ, Գորիս, 2019, հունիսի 13-14:

21.**Պողոսյան Ս.Հ.**, 2019, Սյունիքի տարազը, Սյունիքը կրթության և մշակույթի օջախ, Երևան, 2019, էջ 216-225:

22.**Սարգսյան Ա.**, Արցախի ժանյակներ, Ստեփանակերտ, 2006:

23.**Ստեփանյան Ա.**, Հայ ժողովրդական տարազի զարդանախշերը, Երևան, 2007, ՀԱԲ, հ.22, էջ7-131:

24.**Погосян С. Г.**, 2003, Восточноармянский мужской костюм в общекавказском комплексе традиционной одежды// Археология, этнография и фольклористика Кавказа, Материалы международной конференции, Ереван, 17-18 ноября, 2003, Первопрестольный Святой Эчмиадзин, с. 227-231.

25.**Погосян С. Г.**, Одежда. В кн.: Армяне. Отв. ред. Л. М. Варданян, Г. Г. Саркисян, А. Е. Тер-Саркисянц; Ин-т этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая РАН; Ин-т археологии и этнографии НАН РА. М.: Наука, 2012, с. 247-264.

26. **Погосян С. Г.**, 2018, Орнамент армянской народной одежды/ ритуальный, цветовой, знаковой аспекты/, Орнаментальные ритмы Евразии. Знаки. Символы.Смыслы.Сборник выступлений международной конференции. Наследие содружества . традиции для будущего, с.127-135.

27. **Poghosyan S.**, 2001, Costume, in: Armenian Folk Arts, Culture, and Identity Abrahamyan L., Sweezy N. (ed.), Indiana Unuversity Press, p. 178– 194.

28.**Pogossian S.**, 2007, Lecriture dans ls tradition poputarire Armenienne, Armenie La magie de Recrit, Marsel, 252-253.

Նկար 1ա, 1բ. Արցախ-Սյունիքի կանանց ավանդական տարազ, 19-րդ դար, Հայոց ազգագրության թանգարանի ցուցադրություն

Նկար 2. Արցախ-Սյունիքի տարազախմբի կանանց գլխի հարդարանք, Հայոց ազգագրության թանգարանի հավաքածու

Նկար 3. Մանուշակ Ոսկանյանը Արցախի ավանդական տարագրով,
Ստեփանակերտ, 1970-ական թթ.

Նկար 4. Տատիկը ավանդական տարագրով, Ստեփանակերտ, 1993 թվական

Նկար 5ա, 5բ, 5գ. Կնոջ գլխաշոր-թոռեր, Արցախ, Հադրութի շրջան, գյուղ Տող, 20-րդ դարի սկիզբ

Նկար 6. Կնոջ գուլպա, Արցախ-Սյունիք, 19-րդ դար

Նկար 7. Կնոջ ոտնաման-չմոշկ, Արցախ-Սյունիք, 19-րդ դ. վերջ

Նկար 8ա, 8բ. Տուտկապ-բոխչաներ, 20-րդ դարի սկիզբ

Նկար 9. Տարեց կին ավանդական տարագով, Աթայան Մայկո, Լեռնային Ղարաբաղ, Թադավարդ, 1950-ական թթ.

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, պ.գ.դ. Վ.Ռ.Բալայանը: